

'HET HOOG ADELYK EN ADELRYK ZEELANT'

DE ZEEUWSE ADEL EIND DERTIENDE, BEGIN VEERTIENDE EEUW

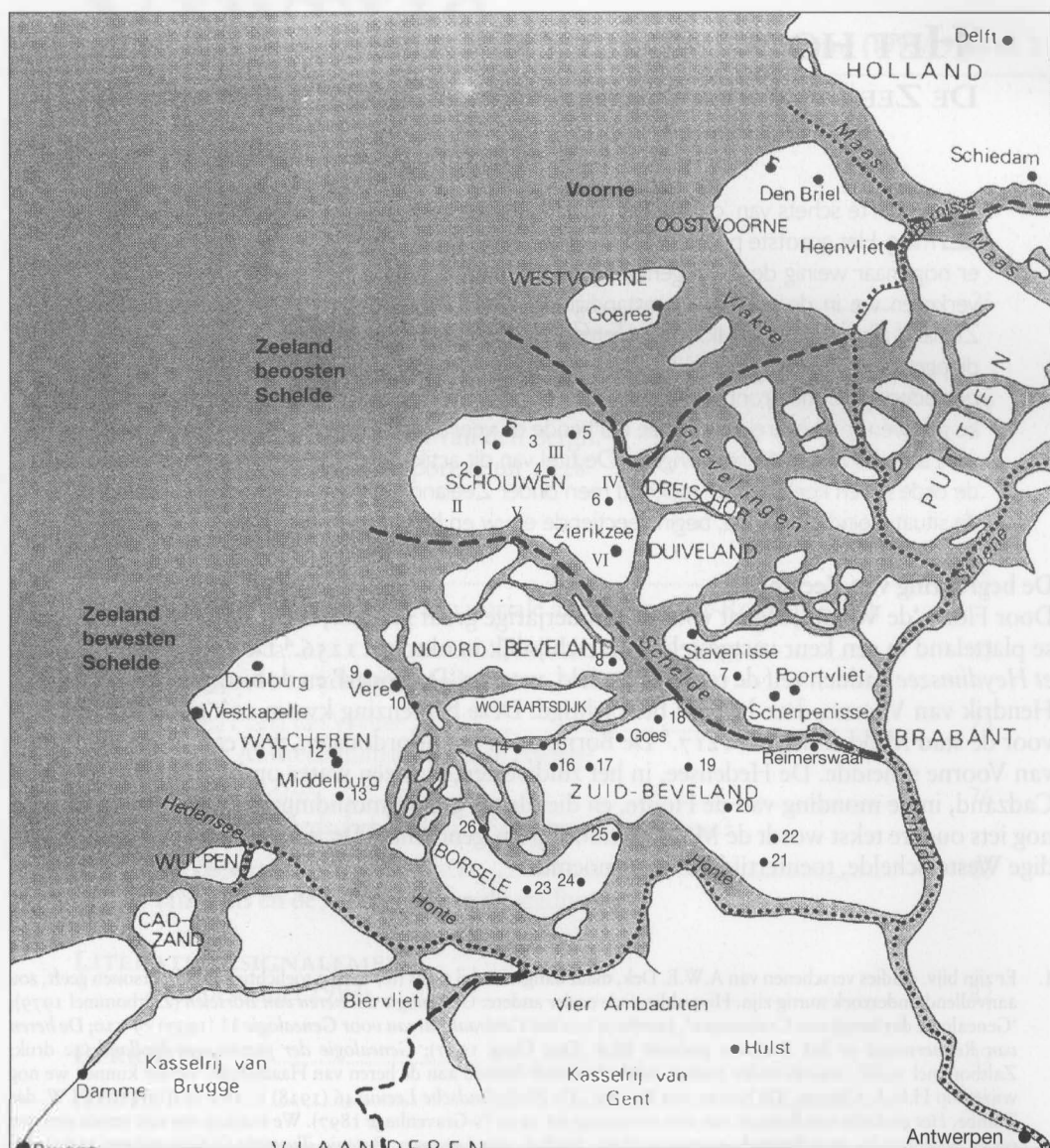
W.H. Lenselink

Een korte schets van 'de' adel in Zeeland in de middeleeuwen is een hachelijke onderneming. Het grootste probleem betreft de hoeveelheid edelen. Een bijkomend nadeel is, dat er nog maar weinig degelijke genealogische en andere detail-onderzoeken zijn verricht.¹ Wel verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat er enige fundamentele studies betreffende Zeeland zijn verschenen. Ik noem hier slechts het baanbrekende werk van I.H. Gosses en de diepgravende dissertatie van C. Dekker, die men ook kan gebruiken als handleiding bij de bestudering van de bronnen.² Het meest voor de hand liggende bronnenmateriaal met feitelijke gegevens met betrekking tot de dertiende en veertiende eeuw wordt gevormd door archivalia als oorkonden en rekeningen.³ De titel van dit artikel geeft de onderwerpen aan die aan de orde zullen komen: wat verstond men onder Zeeland, wat was adel in dit gebied, hoe was de situatie eind dertiende, begin veertiende eeuw en hoe rijk aan adel was Zeeland toen?

De begrenzing van Zeeland

Door Floris 'de Voogd', regent voor de minderjarige graaf Floris V, is het recht voor het Zeeuwse platteland in een keur vastgesteld, waarschijnlijk in oktober 1256.⁴ De edelen *inter Bornisse et Heydiinszee* hadden zelf de regels opgesteld, waarna 'De Voogd' en de burggraaf van Zeeland, Hendrik van Voorne, deze hebben bekrachtigd. Deze begrenzing kwam ook al voor in de keur voor de stad Middelburg uit 1217.⁵ De Bornisse, in het noordoosten, was een water dat Putten van Voorne scheidde. De Hedensee, in het zuidwesten, was een water op het eiland Wulpen bij Cadzand, in de monding van de Honte, en diende als grensaanduiding met Vlaanderen.⁶ In een nog iets oudere tekst wordt de Maas als noordgrens genoemd.⁷ De zuidgrens was de tegenwoordige Westerschelde, toentertijd Honte genoemd.

1. Er zijn bijv. studies verschenen van A.W.E. Dek, maar aangezien hij soms (te) weinig toelichting bij de personen geeft, zou aanvullend onderzoek nuttig zijn. Hij publiceerde onder andere: *Genealogie der heren van Borselen* (Zaltbommel 1979); 'Genealogie der heren van Crujningen', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 11 (1957) 79-120; *De heren van Reimerswaal en het Zeeuwse geslacht Blok* (Den Haag 1957); *Genealogie der graven van Holland* (4e druk; Zaltbommel 1969), waarin onder andere aandacht wordt besteed aan de heren van Haamstede. Verder kunnen we nog wijzen op H.G.A. Obreen, 'De heeren van Voorne', *De Nederlandsche Leeuw* 46 (1928) k. 289-301, 354-360; J.W. des Tombe, *Het geslacht van Renesse van den oorsprong tot 1430* ('s-Gravenhage 1897). We kunnen ons niet steeds verlaten op de zeventiende- en achttiende-eeuwse werken, zoals S. van Leeuwen, *Batavia illustrata* ('s-Gravenhage 1685), M. Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland* (Middelburg 1696) of W. te Water, *Het hoog adelyk en adelryk Zeelant* (Middelburg 1761).
2. I.H. Gosses, *De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen* (Groningen/Den Haag 1917); C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971).
3. Onder andere *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (●HZ), I, *Eind van de 7e eeuw tot 1222*, A.C.F. Koch ed. ('s-Gravenhage 1970); II, *1222 tot 1256*, J.G. Kruisheer ed. (Assen/Maastricht 1986); III, *1256 tot 1278*, J.G. Kruisheer ed. (Assen/Maastricht 1992). Voor de daarop volgende periode tot 1299 moet nog gebruik worden gemaakt van *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, II, L.Ph.C. van den Bergh ed. (Amsterdam/'s-Gravenhage 1873) en het *Supplement*, J. de Fremery ed. ('s-Gravenhage 1901). Voor de veertiende eeuw is de zaak gecompliceerder. Een gedeelte van het archiefmateriaal is uitgegeven door F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland* (CHZ) (4 dln.; Leiden 1753-1756), waarop in de vorige eeuw een niet volledige aanvulling is gegeven in regestvorm: P.L. Muller, *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland 1299-1345* ('s-Gravenhage 1882). Dé bron die ons de omvang van de adel leert kennen wordt gevormd door *De rekeningen der grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche huis*, H.G. Hamaker ed. (2 dln.; Utrecht 1879-1880).
4. Kruisheer, OHZ III nr. 1135. Voor een snelle vergelijking van de Latijnse, Nederlandse en Franse tekst kan men gebruik maken van de editie van R. Fruin [Th.Azn.], *De keuren van Zeeland* ('s-Gravenhage 1920) 1-67.
5. Koch, OHZ I nr. 386, art. 46.
6. A.A. Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300* III, *Zeeland* ('s-Gravenhage 1921) 15-16.
7. Koch, OHZ I nr. 272 (31 dec. 1204).

ZEELAND omstreeks 1300

Legenda

1 = Renesse	18 = Kattendijke
2 = Haamstede	19 = slot Maalstede
3 = slot Moermont	20 = Kruiningen
4 = Ellemeet	21 = slot Stapele
5 = klooster Bethlehem	22 = Schoudee
6 = Nieuwerkerke	23 = Ellewoutsdijk
7 = Sint-Maartensdijk	24 = Everinge
8 = Kats	25 = Oostende
9 = Allardskerke	26 = 'De berg van Troje'
10 = Zanddijk	
11 = Zoutelande	
12 = Brigdamme	
13 = Souburg	
14 = slot Schenge	
15 = Wissekerke	
16 = Baarsdorp	
17 = De Poel	

De 'zesde-delen' van Schouwen:

I = Haamstede
II = Burgh
III = Brijdorpe
IV = Kerkwerpe
V = Zuidland
VI = Quaelambacht

Een complicatie vormt echter de heerlijkheid Voorne. Hoorde deze bij Zeeland? Dekker laat op zijn kaartjes Zeeland steeds bestaan uit het gebied ten zuiden van de Grevelingen, maar anderen rekenen Voorne wel tot Zeeland.⁸ Eigenlijk is deze kwestie niet van groot belang, omdat de heer van Voorne een landsheer-in-het-klein was. Hij bestuurde zijn gebied, Oost- en West-Voorne, als een onafhankelijk heer, hoewel hij formeel vazal van de Hollandse graaf was; de graaf hief er geen bede.⁹ Verder was hij burggraaf van Zeeland (tussen de Bornisse en de Hedensee) – een functie die, naar mijn mening, in 1204 ingesteld zou kunnen zijn.¹⁰ De bevoegdheden van de burggraaf waren overigens beperkt. Ze hadden vooral te maken met het handhaven van orde en rust. Eventueel kon hij, op speciaal bevel van de graaf, de hoge vierschaar presideren, de rechtbank van leenmannen voor de zaken die niet aan de plaatselijke gerechten werden overgelaten. De inkomsten die aan het burggrafelijke ambt waren verbonden, waren daarentegen aanzienlijk: 1/8 deel van de grafelijke inkomsten uit 'bewesten Schelde' en 1/4 uit 'beoosten Schelde'.¹¹ Daarnaast hadden de Voornes ook buiten hun heerlijkheid uitgestrekte bezittingen in Zeeland, langs de Merwede en langs de Linge.¹²

Een tweede kwestie doet zich voor als we de onderverdeling van Zeeland ten zuiden van de Grevelingen bekijken. In de bronnen is sprake van Zeeland 'beoosten' Schelde en Zeeland 'bewesten' Schelde. Met de Schelde werd in de middeleeuwen de huidige Oosterschelde bedoeld. Tot beoosten Schelde werden gerekend: Schouwen, Duiveland, Poortvliet, Scherpenisse, Stavenisse, Sint-Maartensdijk. Bij bewesten Schelde hoorden Walcheren, Noord-Beveland, Wolfaartsdijk, Zuid-Beveland en Borsele. De omvang van de eilanden was door bedijkingsactiviteiten, vooral in de twaalfde en dertiende eeuw, sterk toegenomen. Maar door dijkdoorbraken en overstromingen werden soms flinke gebieden weer verzwoegen door het water.¹³

De geschiedenis van beide delen is enigszins verschillend. Wellicht kende het hele gebied in oorsprong een zelfde ontwikkeling wat het gewoonterecht betreft. Zeeland viel in de tiende eeuw nog in zijn geheel onder de Duitse koning. Het is mogelijk dat de Westfriese graaf Dirk II reeds in 985 (een gedeelte van) beoosten Schelde in handen kreeg.¹⁴ Bewesten Schelde werd, met andere gebieden, door de koning in 1012 afgestaan aan de graaf van Vlaanderen, die daardoor twee leenheren kreeg, namelijk de Franse koning voor 'Kroon-Vlaanderen' en de Duitse voor 'Rijks-Vlaanderen'.¹⁵ Vervolgens heeft de graaf van Vlaanderen bewesten Schelde in leen gegeven aan de Hollandse¹⁶ graaf. Wanneer dit heeft plaatsgevonden is niet bekend. Er is wel gesuggereerd

8. Dekker, *Zuid-Beveland*, bijv. 190, 339. Verder onder andere R. Fruin [Th. Azn.], *De provincie Zeeland en hare rechterlijke indeeling vóór 1795* (Middelburg 1933) 4.
9. Van Mieris, *CHZ* II, 32 (17 juli 1303). Na het uitsterven van de Voornes, 1372, werd hier nog steeds geen bede geheven, ook al was de heerlijkheid vervallen aan de graaf. *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*, serie II, deel 1393-1396 ('s-Gravenhage 1983) xviii.
10. W.H. Lenselink, 'Het burggraafschap van Zeeland tot 1328' in: W.H. Lenselink, A.D.A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap* (Groningen 1976) 1-62, aldaar 19-21. H.P. Schaap, 'Zieriks-ee en het ontstaan van het burggraafschap Zeeland' in: *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 2 (1977) 85-93, lijkt de oorsprong in de tijd van Robrecht de Fries in de elfde eeuw te zoeken (p. 89).
11. Lenselink, 'Burggraafschap', 30-31. De inkomsten betroffen na 1328 alleen die uit de jaarbede. Zie ook noot 40. Na de graaf was de heer van Voorne degene die het meest profiteerde van deze jaarbede. Het feit dat hij 25% van de opbrengst van beoosten Schelde ontving en 12,5% van die van bewesten Schelde is waarschijnlijk een relic uit de tijd dat de graven van Vlaanderen en Holland de opbrengsten uit bewesten Schelde deelden (zie noot 18). Na aftrek van het Voornse gedeelte, bleef voor graaf Willem IV, volgens een voorzichtige berekening van Smit (H.J. Smit ed., *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis* (3 dln.; Amsterdam 1924-1939) III, 182-183) uit de rentmeesterschappen van Holland en Zeeland 3200 pond groten per jaar over; het aandeel daarin van beoosten Schelde was 220 pond (waarvan 51% door de jaarbede), van bewesten Schelde 580 pond (waarvan 45% door de jaarbede). Het aandeel in het totaal was zo 7% voor beoosten en 18% voor bewesten Schelde, samen dus een kwart van de grafelijke inkomsten.
12. J.C. Kort, *Het archief van de heren van Voorne, burggraven van Zeeland, 1272-1371* ('s-Gravenhage 1972). Zie ook C. Hoek, 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid' in: *Van Westvoorne tot St. Adolfsland* (Ouddorp 1979) 115-145.
13. Zie hiervoor: Dekker, *Zuid-Beveland*, 310-319; M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* (3 dln.; Assen 1971-1977) I en M. van Empel, H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen* (2 dln.; Middelburg 1935-1959) I.
14. Koch, *OHZ* I nr. 55; Dekker, *Zuid-Beveland*, 60.
15. F.L. Ganshof, 'Origines de la Flandre Impériale', *Annales de la Société Royale d'archéologie de Bruxelles* 56 (1942-1943) 99-173, met name 114; Dekker, *Zuid-Beveland*, 61.
16. Sedert 1101 heet de Westfriese graaf *comes de Hollant* (Koch, *OHZ* I nr. 92). De titel 'graaf van Holland, Zeeland en heer van Friesland' is definitief aangenomen door Floris V in 1291. Zie: J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 dln.; 's-Gravenhage 1971) I, 103-108.

dat dit in 1076 of in 1128 is gebeurd.¹⁷ Beide graven zullen in hun gebied de bestaande toestand voor het grootste deel hebben gehandhaafd en de lokale machthebbers een grote vrijheid hebben gelaten. Het waren voor beide graven eilanden in de periferie. In elk geval weten we dat de Hollandse graaf vóór 1167 beide delen in handen heeft gehad, want in dat jaar is er een verdrag gesloten tussen de twee graven, nadat eerst de Hollandse vervallen was verklaard van zijn leengebied bewesten Schelde.¹⁸

Het compromis dat in 1167 is bedacht kwam neer op een soort condominium over bewesten Schelde. De hoge rechtspraak zou door de graven gezamenlijk worden uitgeoefend en de inkomsten zouden worden gedeeld. Er was dus na 1167 (weer) sprake van Vlaamse invloed in dit deel van Zeeland. Deze toestand, die wel tot wrijving moest leiden, is opgeheven in 1256, toen Floris de Voogd het voor elkaar had weten te krijgen dat bewesten Schelde weer een 'gewoon' leen werd, met de Hollandse graaf als enige opper-bestuurder, waarvoor de Hollanders hulde moesten bewijzen aan de graaf van Vlaanderen. Intussen bleef de notie dat dit gebied nog steeds een leen van Vlaanderen was, wel bekend bij de adel. In de periode 1290 tot 1323, toen de leenband werd opgeheven, bleek een flink deel van de edelen keer op keer aansluiting te zoeken bij de Vlaamse graaf, uit verzet tegen de Hollandse.

Adel

Het is een complexe zaak om te bepalen wie tot de adel hoorden, aangezien de Zeeuwen er uitzonderlijke gewoonten op nahielden, zowel beoosten als bewesten Schelde – een argument om de oorsprong te zoeken in de tijd dat er nog geen splitsing was.¹⁹ In de keuren, zoals van Floris de Voogd, 1256, is sprake van twee bevolkingsgroepen: edelen en niet-edelen, *nobiles* en *ignobiles*. Gosses zag de groep onedelen als de 'liten' uit de *Lex Frisionum*, mensen met verplichtingen ten opzichte van hun heer. De vrijen zouden met deze groep zijn versmolten.²⁰ Ook Dekker vermoedt dat de grondheren, eventueel de domaniale ambtenaren, die steeds zelfstandiger werden, hun rechten hebben uitgebreid over de niet-edele geërfden.²¹ Betreffende de overgang naar de tweedeling edel/onedel is er nog een opmerkelijke theorie geweest, die rond 1900 plausibel werd geacht. Het zou gaan om een rasverschil tussen breedshedelige binnenvallende overheersers, bijvoorbeeld vanuit Vlaanderen, en een onderworpen langshedelige plaatselijke bevolking.²² Hoe dit ook zij, in elk geval blijkt dat er een positie van afhankelijkheid was van de onedelen ten opzichte van de edelen. In het district waarin ze woonden, het ambacht, moesten de onedelen – aangeduid met de term 'vrienden', *amici* – de ambachtsheer allerlei diensten verlenen, zoals dijk-onderhoud, militaire en herendienst met paard en wagen. Tevens moesten ze meehelpen de boeten op te brengen die de ambachtsheer schuldig was aan de graaf. Ze konden zich niet zonder zijn toestemming vestigen in het ambacht.²³ De ambachtsheer was 'voogd' van de niet-edelen. Er was dus in Zeeland geen sprake van echte vrijen, afgezien van de poorters in de steden. De onvrijheid zal aan de andere kant wel weer betrekkelijk zijn geweest, omdat onedelen ook grondbezit konden hebben en eventueel – als er niet genoeg edelen te vinden waren – de functie van schepen konden vervullen in zaken betreffende de waterstaat.²⁴ De beperking tot deze zaken is bij de uitvaardiging van een nieuwe keur in 1328 komen te vervallen.²⁵ Behalve dat de 'vriend' verplichtingen had, had de ambachtsheer die ook: als een onedele iemand dood sloeg, moest de heer betalen als de misdadiger dat zelf niet kon.²⁶

17. Ganshof, 'Origines' 134, kiest voor 1076; Dekker, *Zuid-Beveland*, 398-399, verdedigt 1128.

18. Koch, OHZ I nr. 160 (Brugge, 7 mrt. 1167).

19. Dekker, *Zuid-Beveland*, 65-66.

20. Gosses, *Rechterlijke organisatie*, 76-79.

21. Dekker, *Zuid-Beveland*, 388; C. Dekker, 'De vertegenwoordiging van de geërfden in de watering van Zeeland bewesten Schelde in de middeleeuwen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89 (1974) 346.

22. Fruin, *Provincie Zeeland*, 14; Dekker, *Zuid-Beveland*, 31-32.

23. Gosses, *Rechterlijke organisatie*, 91-107; Dekker, *Zuid-Beveland*, 387.

24. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 48 (Latijn)/70a (Nederlands), 113 (L)/78a (N): 'scabini de aggere', 'scepenen van den dijkke'.

25. Fruin, *Keuren*, 116-125, art. 1, 19.

26. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 12b (L)/22b (N), 19 (L)/41b (N).

De ed. Spiek Steylg.

I N H O U D D E R TITELPRENT.

Het klinken der *Trompet* roept de (*) *Oversten* byeen;
Een *Edelman*, die zich in 't strijden had gekwet, en,
Knielt voor de *Heirspits* neêr; het *Harnas* dekt de Leên;
De *Ry van Krygsliên*, op het moedig *Ros* gezeten,
Staart op hun *Veldbeër*, die door 't zwaaien van het *Zwaard*
Den *Held*, naar de oude wyz', ten *Ridder* zal verklaren.
Een *Schildknaap* biedt den *Helm*, een ander houdt het *Paard*
; Geen haast den *Spoorslag* van den *RIDDER* zal ontwaren.
De aloude *Paalfteên*, op den voorgrond, praaft gepast
Met *ZEELANDS Wapenschild*. 't Verschiet vertoont de *Lyken*
Door d'onverschrokken moed des *Helds* zoo hoog getaft.
't Oud Adelyk *Kasteel* staat boven al te pryken;
Daar 't *Baken* op het *Duin* van verre elks aandagt wekt.
't Geen al ten Zinneprint van *ZEELANDS ADEL* strekt.

P. M. DE LICHTER.

(*) De Heer S. van Leeuwen *Baravia Illustrata* pag. 713.

Uit: W. te Water, Het hoog adelyk en adelryk Zeelant
(Middelburg 1761)

Dat er sprake was van verschillende regelingen per stand ligt voor de hand. Een edelman mocht wel met zijn 'maghen', zijn familieleden, een onschuldseid ('custinghe') zweren ten opzichte van een onedele, maar een onedele ten opzichte van een edele moest dat doen met 'sijns heeren maghen'. Ten opzichte van elkaar mochten de niet-edelen wel met hun eigen familie optreden.²⁷ Ook waren de boeten verschillend. Een edelman iets aandoen kostte steeds vier keer zoveel in vergelijking met een niet-edele.²⁸ In geval van doodslag van een *nobilis* verbeurde men 90 pond ²⁹, wat een enorm bedrag moet zijn geweest. De goederen van de misdadiger kwamen dan ook nog eens in 's graven genade, dat wil zeggen dat deze ze geheel of gedeeltelijk kon confisqueren.³⁰ Dan was het verwonden van een edelman aan zijn hoofd goedkoper: 'Eens edels mans inke int heersenbeckin [in het Latijn toegevoegd: *quod houwen dicitur*], die men sniden moet, salmen ghelden III lib.; eene inke die niet en es dore theersenbeckijn salmen eenen edelen man ghelden XL s.; elke beeninke salmen ghelden IIII vleeschinken'.³¹ Vrij vertaald komt dit neer op het moeten betalen van een vergoeding van drie pond (libra) als men een edelman aan zijn schedel zodanig had verwond, dat er een chirurgische behandeling nodig was. Als de verwonding niet door het bot heen was, gold een bedrag van twee pond (40 schellingen). Een 'inke' is een verwonding en ook een maat voor een verwonding. Had men het bot geraakt, dan telde dit viermaal zo zwaar als wanneer men slechts een vleeswond had veroorzaakt. Een treffende beschrijving van het opmeten van zo'n wond vinden we in de 'dingtalen' van Middelburg. Met een draadje werd de omtrek van de vleeswond gemeten en iedere 2½ cm. telde voor één 'vleesinke'. De diepte werd eveneens gemeten en daar telde men iedere 2½ cm. voor twee 'vleesinken'.³² In de Zeeuwse keur telde een verwonding aan het bot voor vier 'vleesinken'.

Nu hebben we wel het onderscheid edel/onedel aangegeven in de verhouding 4:1, maar in de keuren is ook nog sprake van een tussengroep. Men moest namelijk voor een bepaald misdrijf een vergoeding betalen 'naar edelheid'.³³ Wie (nog) tot de adel gerekend werd, is eveneens omschreven: 'Men sal nyemants edelheit bekennen noch gelden min dan een vierendeel, ende dat sal comen gheheelike van enen vol edelen oude vader of van eenre vol edelre oudemoeder.'³⁴ Dit betekent dus dat men vol-edel was, als de vier grootouders ook vol-edel waren. Men werd bij slechts één vol-edele grootouder nog tot de adel gerekend; als die ene grootouder zelf niet vol-edel was, werd men niet meer als edele beschouwd. Bij twijfel zou de graaf beslissen. Een edelman uit Vlaanderen of Brabant moest zijn stand kunnen aantonen met een oorkonde van de graaf of de hertog.³⁵ Het is helaas niet mogelijk aan te geven voor hoeveel procent een in de bronnen genoemde edele daadwerkelijk edel was.

Het leenstelsel in Zeeland

Betreffende het leenstelsel zien we in geheel Zeeland een bijzonderheid die in de omringende gebieden niet voorkwam. De lenen waren namelijk splitsbaar tot in het oneindige. Alle zoons

27. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 38 (L)/40 (N).

28. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), bijv. art. 5 (L)/15 (N), 29 (L)/74 (N).

29. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 4 (L)/14 (N); keur Floris V, 1290 (Fruin, *Keuren*, 71-105), art. 32. Een pond bestond uit 20 schellingen. Een schelling bevatte 12 penningen (denarii). Men rekende overigens in verschillende soorten ponden, bijv. 1 pond groten = 16 pond tornoyen = 24 pond miten.

30. Gosses, *Rechterlijke organisatie*, 291.

31. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 98 (L)/17 (N).

32. 'Ende die gezwoeren meesters zullen in jegewordicheit van den scepenen die wonden incken, hoe menich dumel dat se diep zijn. Ende waert dat ze langer waren dan se diep zijn, zoo zoude die meester nemen eenen draet ende meten die wonden ommegaens, hoevele dumel dattet waren. Ende elken dumel sal men rekenen een vleesincke ende men sal elcken dumel diep rekenen twee vleesinken. Ende synder beenincken, die sal die gezwoeren meester den scepenen bewysen als voiren is.' M.S. Pols, 'Dingtalen van Middelburg', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht I* (1884) 316-326, aldaar 319.

33. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 29 (L)/74 (N).

34. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 49 (L)/80a (N): 'Nulli cognoscetur nobilitas nec solventur minus quartario ex una parte quartarii', 'Mens sal nyemene edelheit bekinnen noch mens sallne gelden min dan een vierendeel vander eere sijden van den vierendele'. Het in de tekst geciteerde artikel, meteen iets duidelijker omschrijving, is uit de keur van Floris V (zie noot 29), art. 111.

35. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 93 (L)/80b (N).

deelden in de erfenis in gelijke porties.³⁶ Dochters hadden – normaal gesproken – geen recht op een deel van het leen, maar wel op andere onderdelen van de nalatenschap: 'werven' (*munitio-nes*), 'voorhoven' (*submunitiones*) en 'hofsteden', althans, zij ontvingen dan tweemaal de waarde ervan in land.³⁷ Onder werven moet men kunstmatig opgehoogde heuvels verstaan, waarop het versterkte huis van een edelman stond,³⁸ zoals de 'berg van Troje' van de heren van Borsele. Als er geen zoons waren, konden dochters ook tienden erven.³⁹

Het meest in het oog lopende leen was – naast grond, geldlenen en tienden – de ambachtsheerlijkheid. Zoals we al zagen, gaf deze functie zekere rechten op de onedelen. Het ambacht was een rechtsdistrict waaraan de lage jurisdictie verbonden was. Tevens was het de heffingseenheid voor het 'schot', een grafelijke grondbelasting die zonder aanzien des persoons geheven werd, dus ook van de edele of de geestelijke, hoewel die laatste veelal vrijgesteld was. De ambachtsheer was aansprakelijk voor de inning van deze belasting in zijn district. Het schot (ook wel jaarbede genoemd), doorgaans 6 penningen tornoysen per gemet, werd vaak eens in de vier jaar geïnd door een heffing van 2 schellingen. De adellijke grondbezitters hoefden dit niet aan de ambachtsheer te betalen, maar konden dit direct doen aan de rentmeester. In de rekeningen werd dit opgenomen onder het kopje 'bewise', *assignatio*; deze posten betreffen dus het grondbezit. Het standsverschil met de onedelen werd zo benadrukt. Deze grondbelasting kon voor de ambachtsheren – met uitzondering van Schouwen – een aanzienlijk voordeel opleveren, omdat men niet alle geïnde gelden hoefde af te dragen. De graaf had per ambacht vastgesteld over hoeveel geme-ten er betaald moest worden – het ambacht 'steenschietens'. Het ambacht was in de regel groter. Over dit extra deel, het 'vrije', werd dus wel schot geheven, maar de opbrengst was voor de ambachtsheer. In bewesten Schelde beliep dit gemiddeld circa 40%, in beoosten Schelde onge-veer 14%, waarbij aangetekend moet worden dat op Schouwen slechts een kleine 4% vrij was, waar de abdis van het klooster Bethlehem te Elkerzee en de heren van Haamstede samen voor ongeveer de helft in deelden. Dit opvallende verschil tussen bewesten en beoosten Schelde is mis-schien te verklaren uit de politieke toestand in het midden van de dertiende eeuw, toen de graaf probeerde de edelen juist in bewesten Schelde te paaien met deze vrijstellingen, terwijl hij in beoosten Schelde minder toeneiging tot Vlaanderen verwachtte.⁴⁰

De waterstaatszaken werden eveneens geregeld in het kader van het ambacht⁴¹ en tenslotte hadden de ambachtsheren ook nog invloed op de benoeming van de plaatselijke pastoor.⁴²

De regel in de keur van Floris de Voogd was, dat de schout en de schepenen van adel moesten zijn.⁴³ Met de schout wordt hier de ambachtsheer bedoeld, de maner van de schepenbank, die uit negen of elf personen moest bestaan, die bovendien minstens 10 gemeten⁴⁴, dat is ongeveer 4 hec-tare land moesten bezitten.⁴⁵ Een uitspraak van drie schepenen was overigens voldoende.⁴⁶ De functie van ambachtsheer was erfelijk, maar een formele belening vond nooit plaats. De opvol-ging van zoons ging op deze manier vanzelf. Had een ambachtsheer geen zoon, dan verviel het

36. Misschien is dit een overblijfsel uit de periode vóór 1000. Als rechten op de grond onder zoons konden worden verdeeld, waarom ambachten dan niet? Zie Dekker, *Zuid-Beveland*, 392-393.

37. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 32 (L)/53 (N).

38. Dekker, *Zuid-Beveland*, 493. Zie voor kastelen: J.P. van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen in Zeeland* (Delft 1978).

39. Fruin, *Keuren*, 109-114 (10 mrt. 1316); zie ook noot 62.

40. Dekker, *Zuid-Beveland*, 425-467. Wellicht kregen de heren op Schouwen een vast percentage van 1 penning per gemet. Zie Dekker, *Zuid-Beveland*, 465-466, waar het in het door hem genoemde stuk om de 'bewise' ging (bede 1308, in het register EL 36: J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland*, 889-1581 (3 dln.; 's-Gravenhage 1981) II, nr. 1648); vgl. ook K. Heeringa, *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht. Het Henegouwsch-Beiersche tijdvak 1319-1432* ('s-Gravenhage 1913) II.

41. Dekker, 'Vertegenwoordiging', passim.

42. Fruin, *Keuren*, 113; Dekker, *Zuid-Beveland*, 362-380.

43. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 48 (L)/70a (N). Vergelijk de keur van Floris V, 1290 (zienoot 29), art. 88 en de keur van Willem III, 1328 (zie noot 25), art. 19, met name de tekst voor beoosten Schelde.

44. In bewesten Schelde was een gemet ongeveer 0,39 ha., op Schouwen ongeveer 0,42 ha. Het gemet werd verdeeld in 300 roeden. Een lijn was 100 roeden. Zie hiervoor: J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1982) 12, 72.

45. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 50 (L)/70b (N), 52 (L)/70c (N).

46. Keur Floris de Voogd (zie noot 4), art. 55a (L)/71 (N).

leen aan de leenheer, de graaf, die er vervolgens een ander mee kon belenen – tegen betaling.⁴⁷ Op deze manier konden rijkere families hun bezit steeds verder uitbreiden. Omdat alle zoons gelijke portieserfden, en het wel eens zou kunnen gebeuren dat één van de broers zonder zoon overleed, waarna het leen dus aan de graaf zou terugvallen, hield men vaak de ambachtsheerlijkheid ongesplitst. De overblijvende broers behielden zo toch de hele erfenis. In de rekeningen van de graaflijkheid zien we talloze voorbeelden van het gezamenlijk bezitten van een ambachtsheerlijkheid.

Als men tot splitsing overging, werd de zaak steeds onoverzichtelijker. Men kan zich wel voorstellen wat er met een district gebeurde als iemand bijvoorbeeld drie zoons had, die ieder ook weer drie zoons hadden.⁴⁸ Het ene ambacht was inmiddels in negen delen (ieder ook weer ambacht genoemd) verdeeld – de inkomsten dus ook. Nu was het in de praktijk zo, dat het district van de rechtbank samenviel met het kerkelijk district, de parochie. In zo'n gebied was sprake van één schepensbank, de vierschaar. Vandaar dat Dekker om verwarring te voorkomen de term 'vierschaarambacht' introduceerde.⁴⁹ In zo'n vierschaarambacht waren er dus verschillende ambachten met ieder hun heer – een edele dus. De versnippering kon ertoe leiden dat een ambacht nog slechts bestond uit een paar gemeten.⁵⁰ Een oplossing voor het praktische probleem wie van de heren nu de rechtbank moest leiden, werd gevonden in het gezamenlijk aanstellen van een plaatsvervanger, een schout – wel te onderscheiden van de schout uit de keur van Floris de Voogd, die met die term nog de ambachtsheer zelf aanduidde. Toch kwam het nog in de veertiende eeuw voor, dat een of meer ambachtsheren zelf in een vierschaarambacht dienst deden.⁵¹ Behalve dat dus alle ambachtsheren tot de edelen gerekend moeten worden, bestonden er ook edelen die geen ambachtsheer waren, hoewel hun aantal in verhouding niet erg groot geweest zal zijn; met enige moeite zijn er toch tientallen te vinden in de rekeningen van de jaren dertig en veertig in de veertiende eeuw.

Nu wordt in veel publicaties onderscheid gemaakt tussen 'hoge' en 'lage' adel. De (Zeeuwse) rechtsregels geven hiertoe geen enkele aanleiding. Hoewel Dekker zich bewust is van de 'gelijkheid', maakt ook hij een onderscheid, op praktische gronden. Hij wil bepaalde families tot de rijkere en belangrijker in Zeeland rekenen, zoals de heren van Kruiningen, van de Maalstede, van Borsele, van Reimerswaal, van Oostende, van Baarsdorp, van Everinge en andere op Zuid-Beveland.⁵² De relativiteit van de begrippen 'hoog' en 'laag' wordt ook wel eens uit het oog verloren. Zo laat Kort het geslacht Van Borsele zijn adeldom bewijzen en officieel in de hoge adel opnemen in de tijd dat Heilwig van Borsele trouwde met Gerard van Voorne, in 1297.⁵³ Het lijkt mij onzin dat de Borseles nog hun adeldom moesten bewijzen – ze waren al ambachtsheer en dat was dus altijd al een edelman – en van een 'officieel' opnemen in de 'hoge adel' kan al helemaal geen sprake zijn geweest.

Een interessante vraag is: wie waren nu die edelen en konden ze ook daadwerkelijk invloed uitoefenen op het landsbestuur? Het is voor het begin van de veertiende eeuw nog niet mogelijk hierop afdoende antwoord te geven. Globaal bekeken vallen vooral families uit bewesten Schelde op, naast de leden van de Voorne-familie. Coenen heeft voor de dertiende eeuw onderzoek gedaan naar de 'medespelers' van de graaf. Het aantal Zeeuwen onder hen was toen gering. Zo nu en dan springt er een persoon uit, zoals Nicolaas van Kats in de periode 1270-1283 en Wol-

47. In de rekeningen zien we steeds posten 'van vercochten ambochten'.

48. In het geval dat iemand meer dan één ambacht had, kreeg iedere zoon in ieder ambacht zijn deel. Zo zien we twee zoons en een kleinzoon van de in 1299 vermoorde Wolfert van Borsele, respectievelijk Floris, Nicolaas en Wolfert, met even grote ambachten in bijv. Allardskerke (ieder 8 gemeten, 110 roeden), Zanddijk (ieder 640 gemeten) enz. in de bede van 1340 (*Rekeningen Zeeland II*, 143, 145).

49. Dekker, *Zuid-Beveland*, 404.

50. Op Zuid-Beveland telde Dekker, *Zuid-Beveland*, 483, 36 ambachten van de 381 met minder dan 10 gemeten in 1331. Op Schouwen telde ik er in de rekening van 1339 al 50 op een totaal van 264.

51. Op Schouwen in het 'zesde-deel' van Kerkwerpe in Nieuwerkerke zelfs drie in 1339 (*Rekeningen Zeeland II*, 15-16). In de keur van Floris de Voogd (zie noot 4) wordt ook al gesproken van de mogelijkheid van meerdere schouten in een (vierschaar)ambacht (art. 47 (L)/5b (N), 83 (L)/73a (N)).

52. Dekker, *Zuid-Beveland*, 482, 484. De hier genoemde families bezaten op Zuid-Beveland alleen al 7896 gemeten (Van Kruiningen) tot 2416 gemeten ambachts (Van Everinge) in 1331.

53. Kort, *Archief Voorne*, vii.

fert van Borsele in de jaren 1271-1284 en na 1296 tot hij vermoord werd in 1299. Na de dood van Albrecht van Voorne in december 1287⁵⁴ was er tijdelijk geen Zeeuws element meer in 's graven regering en wellicht heeft dit er mede toe bijgedragen dat er in 1290 een grote opstand uitbrak.⁵⁵ Voor de eerste helft van de veertiende eeuw kan men gebruik maken van de inleiding van H.J. Smit op de rekeningen en de dissertatie van Brokken.⁵⁶ In deze tijd komen we diverse Zeeuwse edelen tegen als baljuw of rentmeester of als aanwezige in de grafelijke raad, veelal leden van de families Van Voorne, Van Haamstede, Van Kats, Van Borsele, Van Kruiningen, Van Reimerswaal.

De opstandigheid in de jaren negentig en daarna

Er is wel gezegd dat 'de' Zeeuwse adel in 1290 in opstand tegen graaf Floris V kwam. Als we de lijsten bekijken van edelen die zich inderdaad, door hulde te doen, met de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre verbonden, zien we in de periode maart-juni 1290 in totaal ongeveer 60 personen.⁵⁷ Van deze 60 kwamen er waarschijnlijk slechts twee uit beoosten Schelde. Dat waren wel twee aanzienlijken: Jan van Renesse, met veel bezit op Schouwen, en Hugo van Malland, op Scherpenisse, beiden ridders. Bezien we de edelen uit bewesten Schelde, dan vallen de namen op van families als Van Baarsdorp, Van Borsele, Van Brigdamme, Van Domburg, Van Kats, Van Kattendijke, Van Kruiningen, Van de Maalstede, Van den Poel, Van Reimerswaal, Van Schenge, Van Schoudee, Van Souburg en Van Stapele. Onder hen waren zeker zes ridders. Nu is het voor 1290 niet mogelijk de omvang van het bezit te bepalen, maar als we een voor 1331 samengestelde lijst er voorzichtig naast leggen – in de tussentijd is wel het een en ander gebeurd! – blijkt dat het juist deze families waren die ongeveer 2/3 van de oppervlakte als ambachtsbezit in bewesten Schelde in handen hadden.⁵⁸ Al zullen niet alle edelen uit dit deel van Zeeland zich tot Vlaanderen hebben gewend, duidelijk is wel dat de leidende families in grote meerderheid ontevreden waren over Floris V.

De grieven betroffen vooral het te vrijpostig omgaan met verbeurd verklaarde goederen, het niet steeds nakomen van de keur van Floris de Voogd en het erfrecht. Maar misschien lagen er ook economische⁵⁹ en politieke motieven ten grondslag aan de opstandigheid. Voor het opbouwen, of in stand houden, van enige machtspositie was het geldende recht met zijn oneindige splitsing van de lenen niet bevorderlijk. Sommige edelen hadden al het voorrecht weten te verwerven van een gunstiger regeling: de oudste zoon zou opvolgen, en als er geen zoon was, mocht de oudste dochter opvolgen en vervolgens de naaste verwant van vaderszijde.⁶⁰ Maar dat meer edelen zo'n verandering in het erfrecht wensten, werd wel duidelijk in de bepalingen van de in 1290 van Floris V afgedwongen keur. Al het leengoed zou op de oudste zoon vererven, die zijn broers schadeloos moest stellen tot de waarde van 1/3 van het leen. Bij overlijden zonder zoon mochten familieleden opvolgen. Ook dochters moesten nu de kans krijgen ambachten te verwerven, zodat verval aan de leenheer minder snel zou plaatsvinden.⁶¹ Dat dit allemaal niet in praktijk is

54. Lenselink, 'Burggraafschap', 61 noot 354.

55. J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (dissertatie Universiteit Utrecht 1986); J.M.A. Coenen, 'Tussen regeren en reageren. Vorst en adel in het dertiende-eeuwse Holland' in: J. Aalbers en M. Prak eds., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1987) 32-55.

56. Smit ed., *Rekeningen III*, 133-174, 213-231; H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982). Zie ook T. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis* ('s-Gravenhage 1908).

57. Van den Bergh, *OHZ II* nr. 666, 667, 695, 705, 706, 716, 718, 722.

58. Dekker, *Zuid-Beveland*, 484.

59. H.J. Smit, 'Het begin van de regeering der Henegouwsche graven (1299-1320)', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7e reeks, 2 (1932) 29-71, met name 47.

60. Bijv. Nicolaas van Kats (Kruisheer, *OHZ III* nr. 1553, 1 mei 1271), die zijn huis te Kats c.a. en 400 gemeten ambacht 'te rechten lienne' kreeg, te vererven op zijn oudste zoon en anders zijn oudste dochter en daarna zijn naaste van vaderszijde. Wolfert van Borsele kreeg in 1282 (Van den Bergh, *OHZ II* nr. 468) betreffende zijn bezit op Walcheren eenzelfde voorrecht, maar bij hem moesten broers (of zusters) schadeloos gesteld worden.

61. Keur Floris V, 13 nov. 1290, uitgevaardigd in Vere, het bolwerk van Wolfert van Borsele, in: Fruin, *Keuren*, 71-105, art. 9, 10, 13, 110.

gebracht heeft te maken met de korte werkingsduur van de keur. Een verbetering voor de vrouwelijke leden van de adel is er wel gekomen, met name met betrekking tot de tienden die de graaf in 1310 van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht had verworven. In 1316 werd daarvoor geregeld dat zoons (zoals bij ambachten) gelijke porties zouden erven, maar dat ook dochters en daarna broers (tegen een steeds hoger tarief) deze konden verkrijgen als er geen zoons waren.⁶²

Om de rechtspraak regelmatig te laten verlopen en om hun eigen invloed te vergroten, hadden de edelen de al genoemde keur opgesteld, die Floris V, die eerder gevangen was gehouden door de Vlaamse graaf, moest bekrachtigen. In die keur was sprake van een baljuw met ruime bevoegdheden. Opstandelingenleider Wolfert van Borsele zou die functie gaan bekleden.⁶³ Verder kwamen er twee, in omvang beperkte, colleges van edele 'gezworenen' – één voor bewesten en één voor beoosten Schelde – met flinke eisen van goedgeheid (1000 pond in bewesten Schelde en 500 pond in beoosten Schelde), die samen met de baljuw de hoge vierschaar zouden gaan vormen. Bezien we de namen van de 43 gezworenen voor bewesten en de 24 voor beoosten Schelde,⁶⁴ dan valt op dat voor beoosten Schelde Jan van Renesse daar bij was (en de straks nog te noemen Renger Monekins, beiden aanzienlijke lieden op Schouwen) plus nog Nicolaas van Malland. Van de gezworenen uit bewesten Schelde hoorde zeker 60% tot de opstandelingen.⁶⁵ Het laat zich horen dat Floris V, zodra hij daartoe weer in de gelegenheid was, zich zo snel mogelijk heeft willen ontdoen van de hem afgeperste maatregelen.⁶⁶ De nieuwe colleges en het baljuwsambt plus de keur werden opgeheven; verzoeningen volgden.

Toch was de greep op de Zeeuwse adel nog niet hersteld. In 1292 volgde een nieuwe opstand, maar naar het zich laat aanzien, wat minder massaal, ofschoon er nog wel 23 personen worden genoemd. We komen weer namen tegen van leden van de families Van Baarsdorp, Van Borsele, Van Brigdamme, Van Domburg, Van Kats, Van de Maalstede en Van den Poel. Kortom, weer van de leidende geslachten uit bewesten Schelde. De Van Renneses uit beoosten Schelde deden deze keer niet mee. Dat niet alle edelen tot de bovenlaag behoorden, mag blijken uit het feit dat sommigen geen eigen zegel hadden. Doordat de graaf van Vlaanderen schadeloosstellingen in geld beloofde voor het verlies aan inkomsten – Floris V had daar blijkbaar beslag op gelegd – kunnen we een soort indeling naar belangrijkheid maken. Van het totaal bedrag van 3850 pond Vlaams namen de Borseles 56% voor hun rekening – met Wolfert van Borsele (1500 pond) als absolute koploper. Daarna volgden de Van Katsen met 11% en de Van den Poeles met 8%. Voor de rest bleef zo 25% over.⁶⁷ Ook deze opstand wist Floris V weer te boven te komen en er volgden opnieuw verzoeningen.⁶⁸ Maar de rust was nog niet weergekeerd. De politieke verwickelingen zouden na de moord op de graaf dusdanig zijn, dat steeds weer Zeeuwse edelen – zonder dat ze tot zulke massale acties als in 1290 en 1292 kwamen – hun toevlucht tot Vlaanderen gingen zoeken. Zo traden bijvoorbeeld Jan van Renesse en Floris van Borsele eind jaren negentig in Vlaamse dienst,⁶⁹ hetgeen tot verbeurdverklaring van hun goederen leidde. Floris verloor onder andere Goes, dat enige jaren later aan Jan van Beaumont, broer van graaf Willem III, werd gegeven, die zo, als niet-Zeeuw, tot de grote ambachtsheren ging behoren.

Zo'n ernstig vergrijp als ontrouw aan de leenheer, maar ook een ander ernstig misdrijf, leidde tenslotte tot een 'berijding', een *circumequitatio*, dat wil zeggen een officiële achtervolging van een veroordeelde 'balling', die gevolgd werd door een 'woesting', een verwoesten van het huis en

62. Fruin, *Keuren*, 109-114.

63. Hetgeen D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke hierover zeggen in hun *Graven van Holland* (Zutphen 1995) 74, is beslist onjuist. Niet de graaf wilde een baljuw, maar juist de edelen. Na het kortstondig functioneren van Wolfert van Borsele is er in Zeeland geen baljuw meer aangesteld; vgl. Lenselink, 'Burggraafschap', 35-37.

64. Van den Bergh, *OHZ* II nr. 723 (12 juni 1290, dus al vóór de uitvaardiging van de keur in november!).

65. Lenselink, 'Burggraafschap', 37 noot 303.

66. Zie voor de krijgshandelingen R.P. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 1996) 174-209.

67. *OHZ* II nr. 825 (1 aug 1292).

68. Bijv. 1 mei 1296 (Van den Bergh, *OHZ* II nr. 943) Wolfert, Raas, Jan van Borsele en Gillis van den Poel.

69. Zie bijv. A. Hulshof, 'Oorkonden in de Archives Nationales te Parijs aangaande de betrekkingen der Hollandsche graven uit het Henegouwsche en het Beiersche huis tot Frankrijk', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 32 (1911) 266-406, nr. I, II (11 mei 1300). Graaf Jan II beloofde zijn geschillen met de ridders Jan van Renesse, Floris van Borsele, Hendrik Buffel, Gillis van Kruiningen, Jan Mulart (bastaard van Borsele) en Hendrik van Zoutelande voor te leggen aan de Franse koning.

zijn directe omgeving. De bezittingen van de onwillige veroordeelde kwamen in 's graven genade.⁷⁰ We hebben daar weinig voorbeelden van, maar Melis Stoke meldt zo'n destructieve actie met betrekking tot Jan van Renesse's slot Moermont.⁷¹ In de rekeningen vinden we nog in 1318 de 'woesting' van het huis van heer Hendrik van Everinge te Ellewoutsdijk. Wat Hendrik precies misdaan had en waarom, is niet geheel duidelijk, wel dat hij de Vlaamse kant had gekozen.⁷² De Guldensporenslag, 1302, en de daarop volgende Vlaamse invallen in Zeeland – mede ingegeven door de opvolging in Holland en Zeeland van de door de Vlaamse graven uit het huis Dampierre gehate Avesnes – hadden tenslotte wel geleid tot wapenstilstanden, maar telkens waren er toch strubbelingen. In elk geval zaten er in de eerste jaren van de veertiende eeuw nog diverse ballingen uit Zeeland in Vlaanderen.⁷³ Met harde hand werden dus de edelen aangepakt die het nog zouden wagen zich met de Vlaamse vijand te verbinden. Het lijkt erop, dat pas in de jaren twintig van de veertiende eeuw, als ook de leenhoogheid van Vlaanderen over bewesten Schelde is opgeheven, er meer rust is gekomen en dat de Zeeuwse edelen afstand moesten doen van het idee, dat zij als het ware een adelsrepubliek leidden. De vorstelijke macht werd blijkbaar sinds de komst van de graven uit het Henegouwse huis steeds iets groter.

Het adelryk Zeeland

Om een idee te geven van het aantal personen dat tot de Zeeuwse adel gerekend zou kunnen worden in de jaren dertig van de veertiende eeuw – voor een eerdere periode is geen goede schatting te maken – kunnen we gebruik maken van de grafelijkheidsrekeningen. Dekker heeft zo voor 1331 voor Zuid-Beveland en Borsele berekend, dat er 381 ambachten waren met samen 410 ambachtsheren.⁷⁴ Dit laatste getal zal met enige verminderd moeten worden als we het aantal personen willen hebben. Er waren namelijk ambachtsheren die meer dan één ambacht hadden. Daarnaast kan het getal weer iets worden verhoogd, doordat er ook edelen waren die geen ambacht hadden. Walcheren had in 1331 circa 340 ambachten (maar in 1340 al zo'n 380), Noord-Beveland en Wolfaartsdijk in 1331 ongeveer 150. In beoosten Schelde telden we in de oudste compleet aandoende rekening van 1339 op Duiveland, Stavenisse, Scherpenisse en Sint-Maartensdijk 88 ambachten en op Schouwen 264, maar deze aantallen kunnen met gebruikmaking van rekeningen uit andere, nabij liggende, jaren nog iets worden verhoogd. Op Schouwen missen we bijvoorbeeld de ambachten van Bollaerd Bollaerdss., die wel in de rekening van 1340 voorkomen. In totaal waren er in de jaren dertig in bewesten Schelde zo'n 900 ambachten, in beoosten Schelde ruim 350, samen dus meer dan 1250.

Het aantal personen dat ambachtshere was, zal dit getal nog overtreffen. Op Zuid-Beveland waren er, ondanks de aanwezigheid van een beperkt aantal zeer aanzienlijke families al zo'n 400. Op Schouwen – waarnaar we een kort inventariserend onderzoek hebben gedaan – waren 126 ambachten in handen van 48 families, de overige 138 in het bezit van steeds één. Maar doordat veel ambachten ook hier ongesplitst zijn gehouden, komen we veel meer namen tegen. Soms was een ambacht in handen van vier of vijf broers. We kunnen er dan ook zeker van uitgaan, dat bij nauwkeuriger tellingen er voor heel Zeeland minstens 1300 namen te voorschijn komen van mannen die tegelijkertijd tot de adelstand gerekend moeten worden. Als we de (merendeels niet te achterhalen) vrouwelijke leden van deze families er nog bij zouden tellen, gaat het dus om een getal ruim boven de 2500, afgezien nog van de kinderen.

70. Lenselink, 'Burggraafschap' 23.

71. Melis Stoke, *Rijmkroniek*, W.G. Brill ed. (2 dln.; Utrecht 1885) boek V, 1165-1184; vgl. Lenselink, 'Burggraafschap', 54 noot 171.

72. *Rekeningen Zeeland* I, 150-156, 195. Hendrik van Everinge zou zich (verder) misdragen kunnen hebben jegens kooplieden die wijn in Dordrecht wilden verkopen (Smit, 'Begin van de regeering', 66-67). In de verlengde wapenstilstandsovereenkomst tussen de Hollandse graaf Willem III en de Vlaamse graaf van 1311 werd Hendrik nog uitgezonderd (*Regesta Hannonensia*, 38). In 1321 werd Hendrik weer in genade aangenomen door Willem III (Van Mieris, *CHZ* II, 233) en kreeg hij zijn goederen terug – behalve dan het ambacht van Baarland, dat de graaf inmiddels had verkocht aan Costijn van Renesse (*Rekeningen Zeeland* I, 126). De ruzie die daarover ontstond tussen de twee heren, is pas in 1342 bijgelegd door graaf Willem IV (*Regesta Hannonensia*, 282; Brokken, *Twisten*, 546).

73. Zie bijv. Smit, 'Begin van de regeering', 68.

74. Dekker, *Zuid-Beveland*, 472.

Voor Zuid-Beveland is voor 1331 berekend dat het eiland 67.354 schotbare gemeten telde. Negen families (in volgorde: Van Kruiningen, Van de Maalstede, Van Beaumont, Van Borsele, Van Reimerswaal, Van Oostende, Van Baarsdorp, Van Everinge en Van Wissekerke) bezaten 39.668 gemeten ambachts, wat 59% van de oppervlakte betekende. Dit betreft dus niet het grondbezit, maar de omvang van de rechtsdistricten. Bij doortellen tot 250 gemeten als minimum, komt Dekker tot veertien families met 45.449 gemeten: 67,5%. Als we deze werkwijze voor Schouwen in beoosten Schelde toepassen, zien we, afgezien van de stad Zierikzee (met 1363 gemeten), in de rekening van 1339 elf families die meer dan 250 gemeten ambachts hadden, met in totaal 11.031 gemeten op Schouwen, dat een oppervlakte had van 20.682 schotbare gemeten. Met andere woorden, met deze elf families was 53% van de jurisdictiegebieden verdeeld. De rekening van de jaarbede van 1340 geeft soms grotere oppervlakten aan, bijvoorbeeld het 'zesde-deel' van Haamstede met 5651 gemeten (in plaats van 4707), maar heeft dan ook de ambachten van Bollaerd Bollaerdss. (451 gemeten) extra. Bollaerd was overigens veelvuldig aanwezig in de grafelijke raad – een belangrijk man dus. We komen dan tot twaalf families, die bijna 56% van de ambachtsoppervlakte in handen hadden.

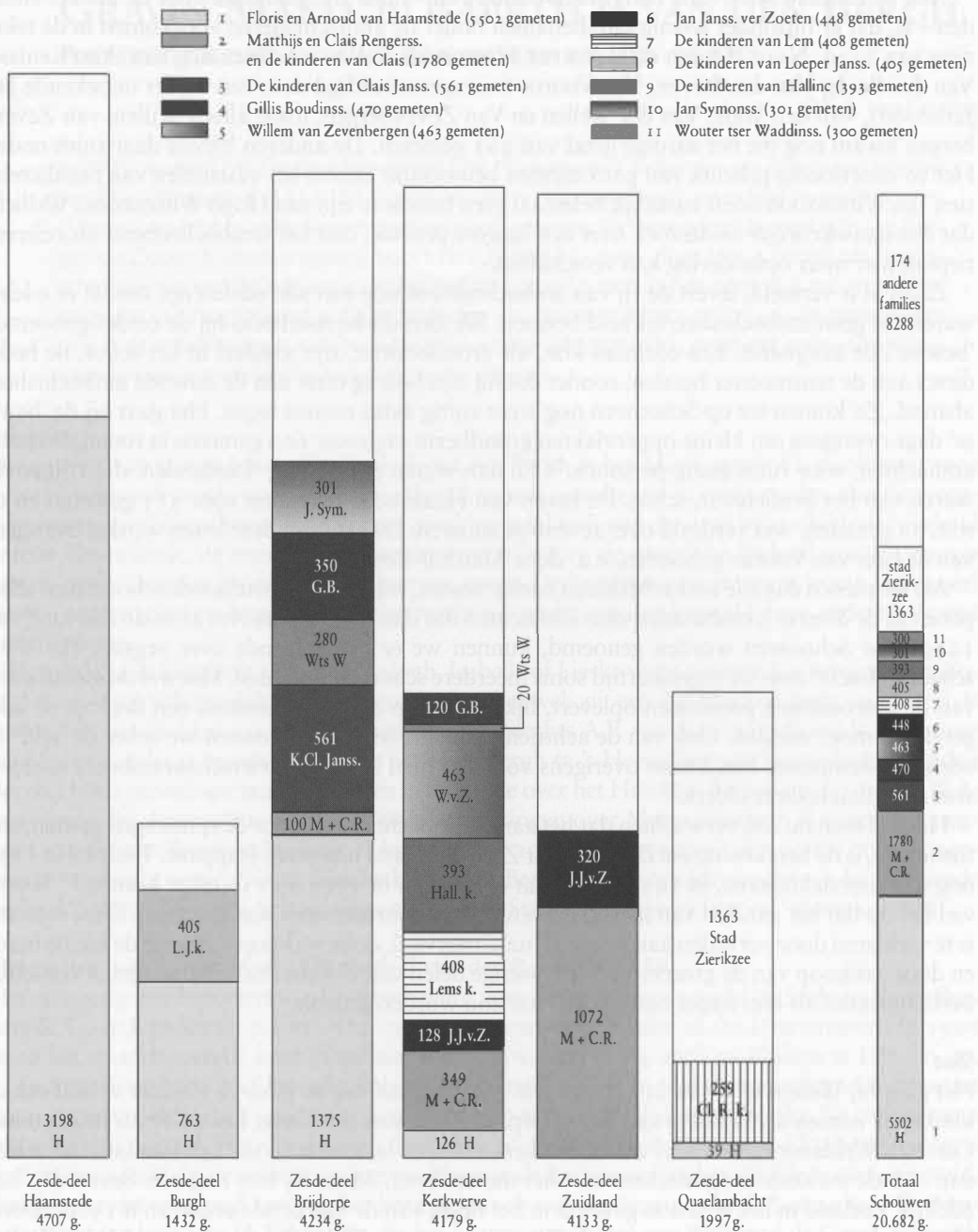
De conclusie kan dus zijn, dat er een gigantisch aantal edelen is geweest, maar dat sommige families er wel duidelijk uitspringen. Voor Zuid-Beveland zijn dat de genoemde geslachten, met alleen al een ambachtstotaal van 7896 gemeten voor de Van Kruiningens, afgezien van bezit elders. Dit getal slaat dus niet op het grondbezit – dat we helaas niet kunnen reconstrueren – maar op de omvang van de rechtsdistricten. Op Schouwen vallen in 1339 slechts twee families op. De ene bestond uit Matthijs Rengerssone, Clais Rengerssone en de kinderen van Clais Rengerss., met bijna 9% van het hele eiland als ambachtsbezit (1780 gemeten van de 20.682); de andere familie werd gevormd door de broers Floris en Arnoud van Haamstede, die bijna 27% van het eiland beheerste (5502 gemeten). Opgemerkt moet worden dat men niet alleen in Zeeland op één eiland bezittingen kon hebben; de groten hadden ook op andere eilanden goederen en tevens in Holland en zelfs in de naburige gewesten Brabant en Vlaanderen. Een nader onderzoek in dezen zou gewenst zijn.

Dat er ook veel extreem kleine ambachten voorkwamen spreekt dan wel voor zich, maar dat dit op Schouwen in 1339 er al 50 waren van minder dan 10 gemeten (50 van de 264 is 19%), geeft dit beter aan. Kampioen was Wayn Rissensone uit Ellemeet met slechts 50 roeden – ambachtsheer dus over nog geen 700 m², een aardige tuin zullen we maar zeggen. Van een verbod op handwerk is in de keuren geen sprake. Waarschijnlijk zal Wayn wel als boer door het leven zijn gegaan, als we aannemen dat hij ook geen grootgrondbezitter was. Over het algemeen kan men zeggen dat er weinig grote heren op Schouwen waren. Het eerstvolgende ambacht in grootte was van de vier kinderen van Clais Janssone, nog ongesplitst dus, met 561 gemeten. Opvallend is verder dat er bijzonder weinig ridders op het eiland te vinden waren, aangeduid met 'heer' voor de voornaam. We treffen als zodanig alleen de Van Haamstedes aan. Als we de lijst met 'gezworenen' uit 1290 bekijken, valt ook daar op dat we slechts één ridder tegenkomen, nl. Jan van Renesse. Gezien de naar verhouding geringe oppervlakten van de ambachten hoeft ons dat niet meer te verwonderen.

Het na de Van Haamstedes aanzienlijkste geslacht op Schouwen was dus dat van Matthijs en Clais Rengerss. Deze familie heeft belangrijke functies in het graafschap gehad. Hun vader was Renger Monekins, die in 1290 tot de 24 gezworenen uit beoosten Schelde behoorde. Hij was baljuw van Kennemerland en West-Friesland tussen 1308 en 1313. Zijn zoon Matthijs was dit eveneens in 1320 en na 1326. Deze was voorts baljuw van Zuid-Holland in de periode 1321-1326. Dat er onderlinge verbintenissen waren tussen de aanzienlijke Zeeuwse geslachten ligt voor de hand. Matthijs bijvoorbeeld trouwde met Margaretha, dochter van heer Jan Gilliszn. van de Maalstede en een dochter van hun met Arnoud van Haamstede. Afgezien van ambachtsbezit op Schouwen, ontvingen de heren ook renten van de heer van Voorne en kregen ze bezit in Kennemerland.⁷⁵

75. Smit ed., *Rekeningen III*, 143, 152-153, 222; Dek, *Genealogie Holland*, 21; Kort, *Archief Voorne*, 224.

TABEL: AMBACHTSBEZIT OP SCHOUWEN IN 1339

□ = 100 gemenen bij de 'zesde delen' en
□ = 1000 gemenen bij het totaal

De elf belangrijkste families, met meer dan 250 gemenen ambachtsbezit (geen grondbezit dus) op Schouwen, volgens de rekening van 1339 (*Rekeningen Zeeland II*, 7-30). De oppervlakte van de 'zesde-delen' en van het ambachtsbezit is uitgedrukt in de 'schotbare' gemenen. Uit de rekening van 1340 (*Rekeningen Zeeland II*, 76-99) blijkt dat er nog meer ambachten waren, onder andere van Bollaerd Bollaerds., die met 451 gemenen als twaalf-

de familie beschouwd zou kunnen worden. De administratieve indeling in zes delen is waarschijnlijk ingesteld ten behoeve van een betere verdeling van de lasten van het dijkonderhoud.

Verder had, in 1339, de stad Zierikzee 1363 schotbare gemenen (in de rekening van 1340, waarin het Quaelambacht 2959 gemenen groot blijkt te zijn, 2393 gemenen).

Een gemet op Schouwen was circa 0,42 hectare.

Nog een andere observatie betreffende Schouwen – maar die geldt ook voor de andere eilanden – is, dat er bijzonder weinig familienamen onder de ambachtsheren voorkomen in de rekening van 1339. Naast die van de heren van Haamstede treffen we alleen nog aan: Van Kenisse, Van den Poele, Van den Steyne, Van Voorne (vertegenwoordigd door een verder onbekende Jan Janszoon), Van den Wale, Van der Wellen en Van Zevenbergen, maar alleen Willem van Zevenbergen kwam nog tot het aardige getal van 463 gemeten. De anderen bleven daar ruim onder. Het zo overvloedig gebruik van patroniemen bemoeilijkt enorm het vaststellen van familierelaties; Jan Wittenzoon hoeft namelijk helemaal geen familie te zijn van Hugo Wittenzoon. Wellicht dat een nauwkeuriger onderzoek over een langere periode, met het (ambachts)bezit als referentiepunt hier meer opheldering kan verschaffen.

Zoals al is vermeld, levert de rij van ambachtsheren nog niet alle edelen op, omdat er edelen waren die geen ambachtsheerlijkheid bezaten. We zien dit bijvoorbeeld bij de eerder genoemde 'bewise', de *assignatio*. Een edelman kon, als grondbezitter, zijn aandeel in het schot, de bede, direct aan de rentmeester betalen, zonder dat hij zijn bedrag eerst aan de innende ambachtsheer afstond. Zo komen we op Schouwen nog weer vijftig extra namen tegen. Het gaat bij de 'bewise' daar overigens om kleine oppervlakten grondbezit: ongeveer 600 gemeten in totaal, in dertig ambachten, voor ruim zestig personen.⁷⁶ En dan waren er ook nog 'leenlanden' die vrijgesteld waren van het betalen van schot. De heren van Haamstede tekenden voor 533 gemeten en de rest, 78 gemeten, was verdeeld over zeventien anderen. Diverse van deze lenen werden overigens van de heer van Voorne gehouden, o.a. door Matthijs Rengerss.

Als we menen dat alle ambachtsheren edelen waren, waren de dienstdoende schouten en schepenen in de diverse (combinaties van) ambachten dat dan ook? Voorzover ze in de rekening van 1339 voor Schouwen worden genoemd, kunnen we er het volgende over zeggen. Per 'vierschaarambacht' zien we tegelijkertijd soms meerdere schouten optreden. Hoewel de identificatie van de patroniemen problemen oplevert, lijkt het er op dat toch minstens een deel tot de adel gerekend moet worden. Ook van de achttien vermelde schepenen kunnen we zeker de helft tot edelen bestempelen. Het kwam overigens voor dat men in het ene vierschaarambacht schepen was en ambachtsheer elders.⁷⁷

Hoewel men nu zou verwachten dat het aantal ambachtsheren door de splitsingen gestaag zou toenemen, is de berekening die Dekker voor Zuid-Beveland uitvoerde frappant. Telde hij in 1331 nog 410 ambachtsheren, in 1439 waren dat er 234 om in 1515 op 156 uit te komen.⁷⁸ Tevens viel het op dat het aandeel van niet-Zeeuwen en van poorters sterk was gegroeid. Deze reductie is te verklaren door vervallen aan de graaf (na uitsterven), door verkoop vanwege de kleine heren en door aankoop van de groten. Voor de overige delen van Zeeland zal waarschijnlijk eenzelfde beeld ontstaan als hier nader onderzoek naar zou worden gedaan.

Slot

Het ging bij Willem te Water in 1761 in zijn *Het hoog adelyk en adelryk Zeelant* vooral om de klinkende namen als Borssele van Baarsdorp, Borssele van der Veere, Borssele van Brigdamme, Cats van Weldamme, Van Tuyl van Serooskerke enz. en hij kwam zo tot 140 families. Dit waren dan ook de invloedrijke geslachten met het meeste bezit. Maar hij kon nog niet bevroeden hoe adellyk Zeeland in het echt was geweest in het begin van de veertiende eeuw: zo'n 1300, vooral kleinere, heren, met simpele namen als Wayn Rissensone, Walop Poelvoetssone, Muloc Zuderhoexsone of Hoobuuc Heldecopsone. Een werkelijk beeld schetsen van 'de' edelman in Zeeland zal daarom moeilijk blijven.

76. Delijst van 'bewise' (*Rekeningen Zeeland II*, 40-45) correspondeert helaas niet geheel met de rekening zelf, zodat een exact aantal moeilijk te geven is.

77. Zoals Goys Rengaerssone, die schout was in Zegambacht, in een ambacht van de heren van Haamstede, en die ook voorkomt als schepen in West-Haamstede, eveneens in een ambacht van de heren van Haamstede (*Rekeningen Zeeland II*, 24, 25).

78. Dekker, *Zuid-Beveland*, 472-473.